

ALEKSANDRA FRANCUZ

Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań

O ROLI GESTU I SPÓJNOŚCI W POLSKICH LISTACH ŚLĄSKICH Z XVI WIEKU

Słowa kluczowe: epistolografia, szesnastowieczna polszczyzna, socjolingwistyka.

Koniecznością dla znalezienia punktu wyjścia w ocenie dzieł epistolograficznych jest — stanąć oko w oko z listem jako rodzajem literackim. (Skwarczyńska 1937: 8)

Tak przed laty rozpoczynała teorię listu jej prawodawczyni na gruncie polskim — Stefania Skwarczyńska. Rozważania Skwarczyńskiej koncentrują się wokół ustaleń. Termin „list” jest pojęciem niejednoznacznym, odnosi się bowiem do wielu dziedzin nauki i jest definiowany na wielu płaszczyznach, tj. jako: „swoista forma rodzajowa” (Skwarczyńska 1937: 1), „rzeczywistość naszego szarego życia” (ibidem: 2), ale i element literatury. To „zjawisko o charakterze efemerycznym” (ibidem: 2) — istnieje o tyle, o ile zostanie zapisany. „List, a zarazem także korespondencja, to świat istnego paradoksu” (Skwarczyńska 1975: 178) — przyjmuje formę monologu wypowiedzianego. Ukształtowana w liście sytuacja komunikacyjna oparta jest na wyznacznikach dialogowości. W niniejszym artykule rozszerzamy formułę dialogowości o kategorię wtórnego adresata listu. Wyjaśniając uwarunkowania genologiczne polskich listów śląskich z XVI wieku (Nehring 1902: 449–469), należy wyjść od rekonstrukcji dwuetapowego ich odczytania: 1) pierwotnego — znoszącego wtórność zapisu na rzecz kontaktu bezpośredniego (stąd analogia do rozmowy i wzorów pisanie listów familiarnych przejętych z cyceonianizmu); 2) wtórnego — niekompletnego z racji zachowanego stanu zabytku (w tym aspekcie wtórne odczytanie utożsamiamy z wtórnym nadaniem listu). Rola wtórnego odbiorcy szesnastowiecznego komunikatu językowego sprowadza się do czynności rekonstruujących spójność wypowiedzi. Tak rozumiana sytuacja komunikacyjnej dialogowości zakłada ujmowania listu jako procesu językowego, na który składają się gesty werbalne i niewerbalne (McNeill 1992: 2).

Ogromna rola gestu w kulturze staropolskiej nie była jak dotąd przez badaczy doceniana i dlatego w dotychczasowych syntezach dziejów obyczaju brak o niej wzmianek. Tymczasem trudno bez analizy roli gestu dokonywać analizy obyczaju staropolskiego. (Bogucka 1994: 81)

Aby przybliżyć rozumienie formy powitania *zdrowie nawiedzam* przez użytkowników języka poświadczonych przez listy pochodzące z pierwszej połowy XVI wieku¹, wyjdźmy od fragmentu listu Jana z Tarnowa adresowanego do księżnej:

Ponieważ pani małżonka moja zdrowia Waszej Miłości sama nawiedzi, syn też moj jadąc ku krolowi Jej Miłości rzymskiemu Waszej Miłości rękę pocałuje, pożegna, a w łaskę się Waszej Miłości zaleci, jam też nie chciał zaniechać, abych tym małym listeczkiem swym zdrowia Waszej Miłości nie nawiedził, prosząc aby Wasza Miłość mnie miłościwą panią być nie przestawała. (Nehring 1902: 463)

Dla badacza *obyczajów językowych dawnych Polaków*² jest to wzmianka o dużym znaczeniu. Forma *nawiedzam zdrowie / zdrowia Waszej Miłości* występująca w przywołanym fragmencie konotuje właściwe staropolskiej obyczajowości, utrwalone w kulturze szlacheckiej zachowania grzecznościowe, przybliżając nie tylko, co należy podkreślić, szesnastowieczne rytuały werbalne³.

Użytej w pierwszym kontekście formie *nawiedzam zdrowie* zawdzięczamy wiedzę o funkcjonowaniu tej formy w szesnastowiecznej obyczajowości. Zestawienie formy wyrażającej powitanie z takimi, jak: *rękę pocałuje, pożegna, a w łaskę się Waszej Miłości zaleci* ujawnia konwencjonalne składniki grzeczności szesnastowiecznej. Aby przydać jej pierwotne znaczenie, należałoby w kolejności wyodrębnionych powyżej składników grzeczności upatrywać charakter powitania wyrażonego formą *nawiedzam zdrowie*. W świetle wyróżnionego fragmentu dowiadujemy się, że formą *nawiedzam zdrowie* inicjowano w pierwszej połowie XVI wieku bezpośredni kontakt z interlokutorem (stąd: *samemu nawiedzam zdrowie*). Dopiero wówczas wypadało pocałować rękę. Po niej następowały akty pożegnania i ofiarowania służb. Forma tu badana zakłada odbiór zachowań grzecznościowych-werbalnych i niewerbalnych. W kontekście listu 19. ów przejaw oglądy towarzyskiej inicjuje, jak w rozmowie, kontakt między uczestnikami aktu komunikacji, tyle że kontakt pośredni.

Następna kwestia. W klasyfikacji Nehringa list oznaczony numerem 11 został umieszczony pod nagłówkiem: *Początek instrumentu działów po śmierci pani Szydłowieckiej*. Tu tkwi zapowiedź właściwego odczytania sygnowanego przez Nehringa listu, gdyż:

a) wtórny odbiorca listu dysponuje częścią składową większej całości formalno-znaczeniowej — nie wie na pewno, czy w takiej okrojonej postaci list zachował się do czasów Nehringa, czy Nehring list skrócił i opublikował, dokonując segmentacji tekstu,

¹ Za przedmiot analizy posłużą listy: 9 i 19. Numeracja pochodzi od Nehringa.

² Pozycją fundamentalną w kontekście rozpatrywanego zagadnienia jest książka Marka Cybulskiego. Cybulski omawia w niej etykietę językową doby średniopolskiej jako swoistą instytucję życia, spełniającą określone funkcje społeczne stanu szlacheckiego. Zdanie Cybulskiego: „Uzupełnianie luki pozostawiam innym pracom, bardziej szczegółowym i dokładniej analizującym określone typy tekstów” (Cybulski 2003: 16) — jest wyzwaniem dla historyka języka polskiego.

³ Analiza tej formy z punktu widzenia zachowanych w polskich listach śląskich z XVI wieku rozbudowuje klasyfikację niewerbalnych formuł zaproponowaną przez Cybulskiego w tomie pierwszym.

b) Nehring zwraca uwagę wtórnemu odbiorcy listu na interpretację celu komunikacyjnego — *instrument działań po śmierci pani Szydłowieckiej*.

Dla ostrości stosowanych terminów na oznaczenie dwu typów listów, tj.: wyjętych z prywatnej korespondencji księcia Janusza i jego żony Krystyny z Szydłowieckich, a także oficjalnych, pisanych przez szlachtę księstwa oleśnickiego do książąt Janusza i Jerzego⁴. List 11 określamy mianem działu spadku⁵.

Co szesnastowieczne pismo powinno było zawierać, aby mogło stanowić o prawie? Pismo było ważne, gdy zawierało:

1) datę pierwszego działu (*rok od Narodzenia Pańskiego tysiąca pięćset, w poniedziałek po Świętej Trojcy*),

2) dane dotyczące majątku pozostałego po spadkodawcy (*wsi Kowale, Zemboczyna, Zerkowic, Gremboczyna, Myszowa, Pleszowa i dworów w Krakowie*),

3) imię, nazwisko, tytuły spadkodawcy po mężu (*Wielmożna Pani z Targowiska Zofia kasztelanka krakowska, niegdy Wielmożnego Krzysztofa Szydłowieckiego kasztelana i starosty krakowskiego, wdowa*),

4) imię, nazwisko, tytuły trzech współspadkobierców nieobecnych podczas czynienia uprawnień działowych:

a) *Jaśnie a Wielmożne Książę i Pan, Karol Krzysztof, syn Jaśniego Jana księżęcia śląskiego w Oleśnicy, hrabie Glacznego z niegdy Jaśniej Krystyny z Szydłowca synem własnym urodzonym;*

b) *Jaśnie Wielmożna Elżbieta z tegoż Szydłowca, małżonka Jaśniego Mikołaja Radziwiłła księżęcia na Olice i w Nieświeżu, wojewody wileńskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego najwyższego marszałka i kanclerza, brzeskiego, borysowskiego i szawilińskiego etc. Starosty;*

c) *Jana Krzysztofa hrabiego w Tarnowie kasztelana Wojnic(s)kiego, sandomirskiego i stryjskiego starosty;*

5) imię, nazwisko, tytuły bezpośrednich uczestników działu spadku upoważnionych do występowania w imieniu współspadkobierców, tj. „stron”:

a) w imieniu *Jego Miłości Karola księżęcia — urodzony Irzyk Koźlik, obrzychtarz w Trzebnicy; Jakub Warkocz hetman w Oleśnicy; Jerzy Dihru;*

b) w imieniu *Jaśnie Wielmożnej Paniej Elżbiety wojewodziny wileńskiej — urodzony Pan Piotr Kaszowski z Wysokiego; Stanisław Stemberk;*

c) w imieniu *Pana Wojnic(s)kiego — wielebny i urodzony Marcin Łyczek, proboszcz tarnowski, Wojciech Wielicz(s)ki, dziekan i kanonik sandomierski, Mikołaj Kumielski.*

⁴ W owym czasie list uznawany za familiarny cechował oficjalny dystans. W tę uwagę B. Kaczmarczyk zaopatrzyła rozważania nad polskimi listami Zygmunta Augusta z lat 1547–1551. Por.: Kaczmarczyk 2003: 66. O tym także: Rymut 1998: VIII.

⁵ List określa sprawę z zakresu prawa spadkowego, tj. dział spadku. Na prawo spadkowe składają się: zabezpieczenie spadku i spis inwentarza, przyjęcie lub odrzucenie spadku, ogłoszenie testamentu, wyjawienie przedmiotów spadkowych, przesłuchanie świadków testamentu ustnego, sprawy dotyczące wykonawcy testamentu, zarząd spadku nieobjętego, stwierdzenie nabycia spadku, inne sprawy spadkowe. Szerzej: Fijałkowski 2001: 349–356.

Wykonanie działu spadku możliwe było przy spełnieniu warunków:

1) dostarczeniu listów uwierzytelniających, na mocy których współspadkobiercy zobowiązali *pewnych posłów i komisarze* do występowania w ich imieniu podczas postępowania działowego,

2) złożeniu podpisów przez osoby, które uważało się za prawnie zobowiązane do reprezentowania współspadkobierców (tę informację sygnalizuje przypis Nehringa: *Podpisał się Dhyr von Schonau*).

Ponadto spadkobierca powołując do spadku trzech spadkobierców nie określił ich udziałów spadkowych. Nie orzekamy bezwzględnie, że odziedziczyli oni majątek Zofii z Targowiska Szydłowieckiej w stopniu równym.

Ostatnia kwestia, która dotyczy omawianego celu komunikacyjnego, to zjawisko powiązań wewnątrztekstowych, dające się zrekonstruować na podstawie zachowanego fragmentu aktu prawnego. W tej funkcji stwierdzamy obecność:

a) peryfrazy — zastąpienia nazwy osobowej nazwą tytułarną; zamiast określenia: *strony Jana Krzysztofa, hrabiego w Tarnowie*, określenie: *strony Pana Wojnickiego*,

b) zaimków anaforycznych: *ty to komisarze wyżej omienione*,

c) konstrukcji typu: *wyżej omienione*, *wyżej opisane*, odsyłające do omówionych/opisanych informacji na temat *komisarzy, stron, imienia*:

pewne posły i komisarze ot stron wyżej omienionych;

ty to komisarze wyżej omienione;

między stronami wyżej omienionymi;

imienia wyżej mianowicie opisanego;

d) komentarza do interpretacji treści podanej wcześniej: *imienia wyżej mianowicie opisanego*. Forma *mianowicie* nie pochodzi od *mianowity*, oznacza *po nazwisku* (Pisarek 1995: 171).

W świetle powyższego stwierdzamy, że akt prawny tu opisany — mimo segmentacji — zachował pierwotny charakter: zwarty, możliwy do odczytania w aspekcie rekonstruowanej spójności.

Praca z szesnastowiecznym materiałem językowym przebiegała dwutorowo. Na podstawie przeanalizowanych polskich listów śląskich z XVI wieku zilustrowałam, w jaki sposób wyrażała się moc illokucyjna zarówno w wypowiedziach o charakterze oficjalnym, jak i familiarnym. Przy opisie uwzględniono kategorię oficjalności, realizowaną w szesnastowiecznej epistolografii poprzez poddanie wypowiedzi rygorom *ars dictaminis* (Werpachowska 1987: 43–47) przejętych z retoryki dyrektyw odnoszonych do tzw. topiki exordialnej i topiki finalnej (Ziomek 2000 : 292–293). Praca tym samym wkroczyła nie tylko na grunt socjolingwistyki, ale także stylistyki.

BIBLIOGRAFIA

Bogucka M., 1994, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa.

Cybulski M., 2003, *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź.

- Fijałkowski T., 2001, *Kodeks cywilny. Kodeks postępowania cywilnego. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Prawo prywatne i międzynarodowe*, Warszawa.
- Kaczmarczyk B., 2003, *Język polski w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, Wrocław.
- McNeill D., 1992, *Hand and Mind. What Gestures Reveal about Thought*, Chicago.
- Nehring W., 1902, *Listy polskie śląskie z XVI wieku*, „Pamiętnik Literacki”, 449–469.
- Pisarek W., 1995, *Kto, o czym, jak i po co?*, „Język Polski” LXXXV, 169–182.
- Rymut K., 1998, *Listy polskie XVI wieku*, t. 1, Kraków.
- Skwarczyńska S., 1975, *Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa.
- Skwarczyńska S., 1937, *Teoria listu*, Lwów.
- Werpachowska A., 1987, *Z dziejów retoryki XVI wieku. Polemika Jakuba Górskiego z Benedyktem Herbestem*, Wrocław.
- Ziomek J., 2000, *Retoryka opisowa*, Wrocław.

SUMMARY

The role of gesture and cohesion in the Polish Silesian letters from the sixteenth century

Key words: epistolography, the sixteenth century Polish language, sociolinguistics.

In the article I focused on three among twenty-eight Polish Silesian letters from the sixteenth century published by Władysław Nehring in 1902. In order to describe them I concentrated on the letters as an example of individual languages. The function of gesture and cohesion were the subjects of my research. The analysis showed that epistolography was directly influenced by social conditions. It was the social status that determined the models of verbal and nonverbal behavior and forms of communication. The form *nawiedzam zdrowie* analysed in the article depicts the role of gesture which was important not only in the culture. The gesture is an essential element of writing. It has got a sufficient power to initiate indirect contact — through the letters.

The analysis of Polish Silesian letters from the sixteenth century allowed me to discover cohesion. The sender of the letter could not express his thoughts. He had to follow the rules of writing a letter.